

L'espiritualitat, dimensió antropològica innegable que relliga les capacitats de la ment humana, esdevé així un espai luxós que ens permet transcendir, aprofundir en la recerca personal de Déu i equilibrar i harmonitzar la vida de manera sana i integradora.

Jaume DURAN
Facultat de Filosofia (URL)

Antonio Bergamo,
Levinas e la curvatura dello spazio intersoggettivo.

Roma: Città Nuova, 2018, 142 pàg.

L'obra d'Emmanuel Levinas (1906-1995) ha estat sense cap mena de dubte un dels esdeveniments cabdals de la filosofia contemporània. Jueu lituà, es trobà ja des de la seva infantesa a la frontissa entre Orient i Occident. Tingué el rus com a llengua materna i fou la densitat moral i espiritual de literats com Dostoiévski la que encoratjà la seva vocació filosòfica. Aprengué l'hebreu de nen, amb els seus germans, per acostar-se a les Santes Escripures, font hebrea del pensament que marcaria profundament la seva filosofia, seguint les petjades de Rosenzweig. Amb la mirada posada a Europa, es formà a Estrasburg i, posteriorment, a Friburg, on conegué Husserl i Heidegger. I el seu itinerari vital el portaria finalment a França, on fent-se seva la llengua de la pàtria que l'acollí —com si assumís radicalment, fins i tot en això, la condició exodal de l'existència jueva— escriuria en francès la seva obra filosòfica.

Dues han estat com a mínim les aportacions crucials de Levinas a la filosofia francesa del segle XX, tal com recordava Jacques Derrida en l'al·locució pronunciada amb motiu del seu traspàs (*Adieu à Emmanuel Levinas*): d'una banda, la introducció de la fenomenologia a França, als anys 30; de l'altra, el gir profund que ell mateix aniria operant en aquesta fenomenologia, i que el conduiria a afirmar l'ètica com a filosofia primera, la superació de l'horitzó ontològic heideggerià o la reivindicació de la santedat del Sant i de la seva arrel bíblica, més enllà de la sacralitat del cosmos grec i neopagà. En aquests dos esdeveniments decisius, hi trobarà també les seves fonts el *gir teològic de la fenomenologia francesa contemporània*, tant pel seu arrelament i aprofundiment de la proposta de Husserl com per la recuperació, des de la filosofia, d'un diàleg fructífer amb la religió i la teologia. Així, Levinas ha pogut ser llegit amb admiració des d'àmbits molt diversos del pensament, molt més enllà del pensament jueu, i això el fa encara més interessant: des del pare de la desconstrucció o el crític Maurice Blanchot, fins a filòsofs catòlics com Jean-Luc Marion.

Foren, de fet, els ambients catòlics els primers a rebre'l amb entusiasme, fins i tot abans que els mateixos jueus. El pare Van Breda encoratjà la publicació de *Totalitat i Infinit*, el mateix papa sant Joan Pau II —també format de jove en la fenomenologia de la mà del deixeble polonès de Husserl Roman Ingarden— el convidà en diverses ocasions a Castelgandolfo, i fou un salesià, Roger Burggra-

eve, qui n'organitzà la primera bibliografia exhaustiva. No ens hauria de sorprendre gens, doncs, que l'obra que ara presentarem hagi estat escrita per un teòleg catòlic i que proposi obertament el diàleg entre el pensament de Levinas i la teologia trinitària cristiana.

Antonio Bergamo, autor del llibre, és professor d'Antropologia teològica i d'Escatologia a la Facoltà Teologica Pugliese (Bari) i ha estat també recentment nomenat Director de l'Istituto Superiore di Scienze Religiose Metropolitano «Don Tonino Bello», a Lecce. El 2016 va publicar a la mateixa editorial una obra dedicada precisament a l'antropologia trinitària: *Identità reciprocanti. Figure e ritmica di antropologia trinitaria* (2016).

En la línia de la seva recerca precedent, intenta respondre, amb aquest volum, a la urgència de cercar un nou paradigma de pensament que ens permeti trobar categories per dir filosòficament allò que se'ns escapa: l'obertura a l'altre, l'alteritat del món i l'horitzó de sentit que ens depassa i en el qual Déu es deixa trobar. Bergamo es proposa apropar-se a aquestes qüestions prenent com a clau de volta la categoria de relació. El llibre, per tant, no pretén oferir un estudi sobre el pensament complet de Levinas, sinó aprofundir en aquests interrogants que ressonen també en el seu apropament fenomenològic. L'obra del filòsof d'origen lituà propiciarà, sens dubte, el diàleg entre filosofia, teologia, literatura i ciències humanes. D'altra banda, Bergamo no es proposa pas «cristianitzar» Levinas, però sí descobrir-hi una comu-

na vocació de la qual participen tant el judaisme com el cristianisme.

L'objectiu darrer de l'obra serà reflexionar sobre l'esdeveniment de l'amor en la relació antropològica oberta a la transcendència i com la subjectivitat humana hi realitza la pròpia llibertat, sobre la reciprocitat com a dinamisme i categoria del pensament, i sobre la possibilitat de l'experiència de Déu per al subjecte humà en tant que es pugui donar en la relació mantinguda en l'espai intersubjectiu. Com subratlla Bergamo, d'aquesta manera, «l'actualitat de Levinas es troba, així, amb allò més específic del cristianisme, que veu en l'esdeveniment pasqual de la mort i la resurrecció de Crist la clau hermenèutica del real i la via d'accés a una vida *trinititzada*, conscient que "la fe trinitària té un abast real"» (pàg. 8).

El llibre, en els capítols inicials que segueixen la Introducció, proposa un breu apropament a l'«humus» cultural i filosòfic en el qual es troba i amb el qual ha de dialogar la reflexió de Levinas. El primer capítol, *Platone, fenomenologia, rivelazione*, introdueix la figura del pensador d'origen lituà. El segon, *Il senso: notte della fenomenologia?*, aborda les nocions d'alteritat i subjectivitat, traçant un breu recorregut de l'evolució del pensament de l'alteritat en la filosofia moderna, i proposa, finalment, un apropament als trets que caracteritzen la postmodernitat. El tercer, *Al di là del neutro*, oposa a les filosofies de Hegel o de Heidegger una superació del pensament del neutre, duta a terme per Levinas gràcies al *logos* bíblic, i a un pensa-

ment de l'alteritat i de l'asimetria. A continuació, en el quart capítol, titulat *Acceso al reale*, Bergamo explorarà tres vies d'accés al real en la nostra experiència finita: el cos, el llenguatge i la intersubjectivitat.

Tot seguit, tres capítols centrals –del V al VII– examinen respectivament les categories que constitueixen les claus de volta del llenguatge de la reciprocitat fonamentada en l'amor: l'asimetria, la diacronia i la curvatura de l'espai intersubjectiu (*Asimetria; Diacronia; Curvatura*). L'*asimetria*, d'una banda, «no és concebuda com a dissimetria sinó, per descomptat, com una diferència que diu la possibilitat mateixa de l'encontre. Dir asimetria per a Levinas vol dir afirmar que jo soc pròxim de l'altre, independentment de la reciprocitat de la seva resposta» (pàg. 51). Aquesta asimetria és reconeguda en la separació de la realitat creada respecte de Déu, en la relació interpersonal amb els altres, en la relació entre allò masculí i allò femení (que Levinas pensà especialment a *Le Temps et l'Autre*), en la relació filial i en una reciprocitat asimètrica entesa com a do. Aquest capítol es clou amb un preludi teològic, en què la imatge d'Abraham, contraposada a la d'Ulisses, dona testimoni d'aquesta asimetria.

Per la seva banda, en el capítol VI, la *diacronia* «fa emergir un ulterior vector estructural del real i de l'humà: la temporalitat. La diacronia està contraposada, en un cert sentit, a la linealitat del temps» (pàg. 65). La diacronia, sosté Bergamo a partir de Levinas, és «descompaginament del flux temporal i

obertura a una alteritat de tipus qualitativament divers, és suspensió de la linealitat del temps i acompliment de la proximitat com a ésser l'un-per-a-l'altre, implicat en un *nosaltres-a-priori* originari que tanmateix depassa el mer agregar-se de les subjectivitats individuals. És per aquest motiu que allò diacrònic no pot ser tematitzat, “la diacronia és el refús de la conjunció, allò no tematitzable, en aquest sentit precís, l'Infinit.”» (pàg. 69-70). Aquesta relació diacrònica es realitza en l'esdeveniment de l'amor, en una crida i un do de si, que troba la seva font «en una transcendència que no desresponsabilitza la immanència, sinó que il·lumina la consistència escatològica del real» (pàg. 74). També aquest capítol culmina amb un nou preludi teològic, en aquest cas, proposant una relectura de la perícopa evangèlica dels deixebles d'Emmaús (Lc 24, 13-53).

En tercer lloc, en el capítol VII, Antonio Bergamo aborda la noció de *curvatura*. Si l'*asimetria* reinterpreta, per dir-ho així, l'*espai* de la relació i la *diacronia*, el seu *temps*, la *curvatura* repensa la convergència d'espacialitat i temporalitat des de l'interior de l'experiència relacional de l'home. L'autor del llibre es recolza, de fet, en una expressió –“*curvatura de l'espai intersubjectiu*”– que el mateix Levinas introduïa en les conclusions de *Totalitat i Infinit*, malgrat que aquesta imatge no torni a aparèixer posteriorment en la seva obra. Segons Bergamo, «les condicions particulars en les quals aquesta curvatura emergeix són l'experiència d'un amor intersubjectiu que suscita en la relació l'encreuament dels

subjectes en l'espai creat. És en aquesta pluralitat dels camps de sentit subjectius que *pot* irrompre la revelació de Déu» (pàg. 84). Antonio Bergamo rellegirà especialment, en aquest capítol, *De Dieu qui vient à l'idée* (1982).

Finalment, i abans de la Conclusió de l'obra, el capítol VIII ens proposa un diàleg molt més explícitament teològic entre Levinas i la teologia trinitària – *Tornante teologico: con-vocati dall'Altro* –, i s'endinsa en el gir teològic que aquelles tres categories indicaven, explorant allò que Levinas pot suggerir al saber filosòfic i teològic, per tal d'aprofundir, en particular, l'esdeveniment de l'amor en la relació antropològica, dinàmica i oberta a la transcendència. El capítol s'emmarca en l'evocació de la trobada que el mateix Emmanuel Levinas mantingué el 1986 amb, entre d'altres, Hans Hermann Henrix, Bernhard Casper i el bisbe i teòleg Klaus Hemmerle, i aborda d'una manera encara més directa el possible diàleg entre la filosofia i la teologia que s'obrí ja en aquella trobada. La tesi que Antonio Bergamo es proposa sostenir és que, en el fons, les traces que podem filosòficament reconèixer en la relació interpersonal es fan intel·ligibles quan l'enigma de la transcendència es desxifra per l'esdeveniment de l'Amor, des de la teologia trinitària, i en la seva significació escatològica. Per tal de desenvolupar aquesta qüestió, rellegeix especialment l'*ontologia trinitària* proposada per Klaus Hemmerle. Segons Bergamo, «l'amor ontològicament altre que l'esdeveniment trinitari desplega, no tan sols *per nosaltres* sinó també *entre*

nosaltres, és travessat per una tensió dialèctica/dialògica en la qual determina asimetries que revelen la identitat dels subjectes involucrats i fa reverberar dia-crònicament la tonalitat del Dir en el Dit que es manifesta en aquest circuit relacional» (pàg. 121).

Tal com Bergamo sosté en la Conclusió de l'obra – *Una conclusione aperta: attraversare l'abisso* –, aquesta experiència relacional, i especialment l'experiència de Déu, és alhora una *no-experiència*, quelcom d'inexhaurible que des del pla fenomenològic potser només es deixa copsar com un excés que desborda i que atreu cap a si, o com la pobresa extrema i l'abisme que apunta més enllà de si mateix. No obstant això, la transcendència de Déu capgira l'espai viscut i ens obre a l'acompliment de la relació més enllà de la immanència. «En aquesta perspectiva la teologia trinitària té molt a dir i a explorar sobre aquesta reciprocitat que, en definitiva, sorgeix de la Trinitat» (pàg. 132).

Joan CABÓ RODRÍGUEZ
Facultat de Filosofia (URL)